

A TÖRTÉNETISÉG FOGALMA A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOKBAN

GYÁNI GÁBOR

Magyar Tudományos Akadémia, rendes tag
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet /
Eötvös Loránd Tudományegyetem, professor emeritus

gyani.gabor@abtk.hu

ORCID 0000-0002-5151-703X

Historicity in the Historical Sciences

Not every history writing is apt to apply the notion of historicity, the antique Greek and Roman ones surely do not use it: one cannot find in their narratives the trace of any temporal perspective. Martin Heidegger was the first, who elaborated in his fundamental ontology the concept of historicity, which, however, was already an integral element of the historicist historical scholarship. The more recent influential notion of historical temporality was worked out later on by Reinhart Koselleck by postulating among others the concept of the „contemporaneity of the noncontemporaneous” (Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigen). This suggests that there does not exist an absolute present (and past and future), because the existents of different duration are simultaneously to be found and have their impact all at once at a given point of time. If the thesis is right then one can refute the notion of a teleologically determined linear evolution, which tends to assess any deviation from this as a purely deviant and deformed development. The case is further compounded by Fernand Braudel’s triad notion of historical temporality, which argues that the various existents (events and structures) have different durations. Taken all together it is recommended for historians to take seriously the temporal diversity available at a given moment, and not to try to making any effort for synchronizing the various time strata.

Keywords: effective history, „contemporaneity of the noncontemporaneous”, revival, backwardness, synchronization of the various time strata

„[...] ez a rend nem olyan szilárd, mint tettet; nincs olyan dolog, olyan én, forma alapelv, amely biztosan ülne-állna, mindent inkább jellemez láthatatlan, de sose nyugvó változása, abban, ami ingatag, több rejlik a jövőből, mint abban, ami megingathatatlan, és a jelen nem egyéb, mint még meg nem haladott hipotézis.”

(ROBERT MUSIL, *A tulajdonságok nélküli ember* [ford. TANDORI Dezső])

- Vajon minden múltra irányuló vizsgálódás mögött ott munkál a történetiség vezérlő elve? Semmiképp sem. S nem csupán azért nem, mert az adott múltra szegezett tekintet nem feltétlenül számol a jövővel, és emiatt hiányos időstruktúra keretébe illeszkedik. Amiatt sem, mert nem feltétlenül és nem mindig érhető tetten a történetiség tudata valamely történetírói beszámolóban. Ennek részbeni oka, hogy korlátozott a konkrét vizsgálatba bevont múlt időbeli mélysége. További lehetséges okként szolgál, hogy a tudományos érdeklődés homlokterében az egyszeri események elbeszélése, nem pedig a folyamatok, az eseményszekvenciák időbeli huzamossága áll. Hogy mennyire nem magától értetődő, miszerint a történetírás a történetiség tudománya is egyúttal, arra eklatáns példával szolgál az ókori görög történetírás, amelynek nyilvánvalóan korlátozott volt az időhorizontja. Robin G. Collingwood magyarázata szerint a történetírásnak ez a faja görcsösen ragaszkodott a beszámoló hitelességéhez, és így csak a valóban fontos, az igazán emlékezetes, vagy annak tartott események megtörténtéről kívánt számot adni. Hérodotosz vagy Thuküdidész egyaránt azt tartotta szem előtt, hogy:

Csak olyan eseményekről írhat, amelyek még élnek azoknak az embereknek az emlékezetében, akikkel [a történész] személyes kapcsolatba kerülhet. Ahelyett, hogy a történész választana tárgyat, a tárgy választja a történészt. Ezt úgy értem, a történetírás csak azért van, mert az emlékezetes események krónikásért kiáltanak átélőik kortársai között.¹

A történész ilyenformán saját nemzedékének az önéletrajzírója, nem az előtte éltek, a már meghaltak történetírója. A történész különleges felelőssége abban rejlik, hogy garantálja: kortársai eltűnével sem hullnak a feledés homályába a velük akkor megtörtént dolgok, melyek ténybeli bizonyítékai – a történész saját tapasztalatai mellett – mindenekelőtt az eseményeket átélők szóbeli tanúvallomásaiból ismerhetők meg hiteles módon.

Ez a történészi krédó és egyúttal módszertan szilárdan tartotta magát akkoriban, következésképpen az ókori görög és római, *de nem a keresztény és nem a zsidó* történetíró, akkor is kizárólag szóbeli tanúságtételekre alapozta történeti elbeszélését, ha egyébként lehetősége nyílt (volna) rá, hogy írásos dokumentumokat (is) forgasson

¹ Robin G. COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, ford. ORTHMAYR Imre (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 76.

a múlt viselt dolgait megismerendő. „Thuküdidész úgy írt a peloponnészoszi háborúról, hogy szemtanúként követte nyomon először Athén erejének és hatalmának hanyatlását, később pedig azt, ahogy a bukás nyomorúsága mindent maga alá temet.”² Vagy: „Azt sajnos nem lehet megállapítani, hogy Polübiosz használt-e dokumentumokat is, [...] de] aligha feltételezhető, hogy a régebbi latin nyelvű forrásokat is felhasználta volna.”³ Ugyanezt elmondhatjuk a romanizált zsidó Josephus Flaviusról, *A zsidó háború* című munka szerzőjéről is.⁴

A történetírásnak ez a módja nem is tartotta magára nézve kötelezőnek a kronológiai alapokon felépített történetmondást. Az ókori (a görög) historikusok nemegyszer kárhoztatták is a kronográfusokat, akik időtáblázatokat szerkesztettek, hogy ezáltal és ezen a módon rögzítsék a múlt történéseinek egymást követő sorát.⁵ A kronológiai rend figyelembe vétele viszonylag későn és csak folyamatosan vált a történetírói gondolkodás legitim eljárásává, amely azonban az ókor, de a középkor történetmondói számára sem volt irányadó.⁶ Megszokottnak számított akkoron, hogy egy adott kimagasló jelentőségű esemény megtörténtehez viszonyítva datáljanak valamely másik történést, mint ahogy nemegyszer Thuküdidész is csinálta korábban már idézett munkájában.⁷

Mindennek a mélyén még bizonyos szemléleti megfontolások is rejtőztek. Nevezetesen, hogy az ókori görög (és római) történészek bevett felfogása szerint a történetírás a változatos emberi élettel, nem pedig a változatlan emberi lényeg firtatásával foglalkozdik. Szemükben a költészet és a filozófia képezte az egyedül mérvadó értelmi ténykedést, mert rájuk hárult a változatlan emberi lényeg megismerése. A szüntelen változásokat fürkésző történetírás ellenben – gondolták – bizonytalan episztemológiai vállalkozás, lévén hogy csupán az egyszeri és esetleges tényeket gyűjti össze, arra viszont már alkalmatlan, hogy egyetemes érvényű ítéleteket alkosson belőlük.⁸ A helyes történeti módszer és kutatás abból áll tehát, hogy a historikus kikérdezi a szemtanúkat, majd írásba (elbeszélésbe) foglalja a már készen kapott történeteket.

Ennek ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy a történetiség képzete teljességgel hiányzott volna a pogány történeti tudatból és történetírásból. A történészek már akkor tudatában voltak az idő visszafordíthatatlanságának, és nemkülönben a sorsfordító időhatárok jelentőségének. Ez okból ki is dolgozták azokat a formális időka-

² Ernst BREISACH, *Historiográfia*, ford. BAICS Gergely (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 23.

³ Uo., 57.

⁴ GÁBOR György, *Szinaj és Jabne: Zsidó emlékezet a történelmen „innen és túl”* (Budapest: József Műhely Kiadó, 2005), 115–142.

⁵ Arnaldo MOMIGLIANO, „Time in Ancient Historiography”, *History and Theory* 6 *History and the Concept of Time* (1966): 1–23, 16, <https://doi.org/10.2307/2504249>.

⁶ Diana GREENWAY, „Dates in History: Chronology and Memory”, *Historical Research* 72, 178. sz. (1999): 127–139, <https://doi.org/10.1111/1468-2281.00077>.

⁷ Uo., 129–130.

⁸ COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, 74.

tegoriákat, amelyekkel ki lehet fejezni a történeti idő fogalmát; jóllehet a mondott időkategóriák – természeti meghatározottságuk folytán – változatlanul a természet függvényei, viszont „a legsajátosabb struktúráik [... már] a történeti megismerésre tartoznak”.⁹ Ezek a természettől eredeztetett „történelemimmanens fogalmak”, az ismétlődés folytán, példázatos jellegűek, egyszersmind olyan történeti mozgások felismerésére képesítik az elmét, amelyeket változatlanul csak természeti kategóriákban lehet értelmezni. Ilyen, egyebek közt, a társadalom és az állam kapcsolatát leíró corpuselmélet metaforikája, amely az időbeli emberi jelenségeket természeti állandókhoz (magához az emberi testhez) kapcsolva ruházza fel egy bizonyos jelentéssel, konstátálva a dolgok felemelkedését (a születésüket) és hanyatlását (a megsemmisülésüket).

A testi metafora használatának később is meghatározó szerep jutott a történelem fogalmi rendjében, a történelem fogalmi ontologizálására viszont majd csupán a 20. századi filozófiai diskurzus eredményeként került sor, ami közvetlenül Martin Heidegger nevéhez köthető. Heidegger számára a német nyelv felkínálta azt a páratlan lehetőséget, hogy a történelem (*Geschichte*), a történeti (*geschichtliche*) és a történetiség (*Geschichtlichkeit*) fogalmi megkülönböztetésével elkülönítse egymástól a história három lehetséges létezési módját vagy formáját. A Diltheyt érintő kritikába csomagolva, és York gróf Diltheyjel folytatott levelezésére is építve, Heidegger célul tűzte maga elé, hogy megalkotja a történelem ontológiai fogalmát; ehhez azután a történetiség fogalmát vette igénybe.

Nem rekapitulálhatjuk ezúttal az általa kifejtett gondolatmenetet a maga teljes mélységében. Azt emelnénk ki csupán belőle, hogy a történelem – Heidegger szerint – azért válhatott idővel a történettudomány lehetséges tárgyává, mert létmódja a történetiség, amely az időbeliségben gyökerezik. Túl azon, hogy a dolgok (az emberek és a történések) időben léteznek, a „történésstruktúra” és annak megannyi „egzisztenciális lehetőségfeltétele” szintén időbeli természetű entitás. A történelem nem kizárólag a múlt időbeliségét (a „jelenvoltlétet”), de a jelent (a „jelenvalólétet”) is egyaránt felöleli: a jelenvalólét mint „létező *nem azért* »időbeli«, *mert* »a történelemben áll«, *hanem fordítva, csak azért egzisztál történeti módon, s csak azért képes így egzisztálni, mert léte alapjaiban időbeli*”. S tovább: a jelenvalólét annyiban szintén történeti entitás, hogy létezés „az időben”; „ami történik »vele«, azt mint »időben« történőt tapasztalja.”¹⁰ A születés és a halál pillanatai közt végbemenő emberi élet, egyszóval a heideggeri jelenvalólét történetisége alkotja a történelem ontológiai alapját, ennek a létezőnek a létét pedig maga a történetiség konstituálja.

S mi tekinthető vajon történelemnek, amely történetiségként, de „nem feltétlenül objektivált létezőként” érvényesül?¹¹ A történelem először is az a valami, ami már

⁹ Reinhart KOSELLECK, „Történelem, történetek és formális időstruktúrák”, in Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, 147–162 (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2003), 155.

¹⁰ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály et al. (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989), 606.

¹¹ Uo., 608.

elmúlt, és immár hozzáférhetetlen a jelenben; történelem továbbá az is, ami elmúlt ugyan, de még mindig kéznél van, akár mint régmúltat idéző épületrom vagy másféle nyom formájában. Emellett történelem kifejezéssel illetjük azt a múltat is, amelyből mi magunk is *származunk*, és amiről Heidegger megjegyzi: „A történelem itt esemény- és »hatásösszefüggést« jelent, mely »múlton«, »jelenen« és »jövön« húzódik végig.”¹² A történelem újabb lehetséges értelme a sajátosan emberi időbeliséget jelöli a természeti temporalitással, a természet saját időbeliségével szemben. S végül: „»történetinek« számít az áthagyományozott mint olyan, akár a történettudomány útján ismerjük meg, akár a maga magátólértetődőségében vesszük át, miközben a származása rejtve marad.”¹³ Nekem úgy tűnik, hogy a múlt azon fogalma, amelyből mi magunkat származtatjuk, és amelyet a továbbélő hagyomány képvisel számunkra, nem szakítható el mereven egymástól; de ez most nem is olyan fontos kérdés.

A történetiség filozófiai diskurzusa mindmáig Heidegger fentiekben vázolt gondolati alapvetése körül forog. Gadamer is nagy elismeréssel adózik Heideggernek, kijelentvén: az általa kidolgozott és a történelmet illető fundamentálonológia volt, ami feltárta a megértés előzetességstruktúráját, és ez hozza meg végül a hermeneutika ontológiai fordulatát.¹⁴ Paul Ricœur ehhez képest kritikusabb hangot üt meg Heidegger történetiségfogalmával szemben, a német filozófus szemére vetve, hogy túlzott mértékben elszakítja egymástól a múlt mnemonikus, valamint történeti-történetírói reprezentációját, és magát a múltbeli világot. Jóllehet pusztán már a nemzedék léte és fogalma is a híd szerepét tölti be – Ricœur szerint – az egyes idősíkok közötti közvetítésben, az ismétlés-ismétlődés pedig kreatív módon utat nyit a múlt és a jelen között, de még a jövő irányában is.¹⁵

Reinhart Koselleck anélkül, hogy utalna rá, Heidegger jelenvalóléthez rendelt történetiségfogalma nyomán dolgozza ki saját időfogalmát. Nem csupán az események visszafordíthatatlanságát, vagy esetleges ismétlődését tárgyalva kötődik ehhez az elképzeléshez, hanem mindenekelőtt a „nem-egyidejűségek (a külön-idejűségek) egyidejűsége” néven ismert tétel kimondása révén is. E szerint a különböző eseménysorok eltérő időrétegeket képviselnek, vagyis: mindezek az események „a kérdéses cselekvés végrehajtói és körülményei szerint eltérő tartamúak”.¹⁶ A szóban forgó eltérő időtartamok ilyenformán keresztezik egymást a „jelenvalólét” Mostjában, ahol a még jelen lévő múlt és a már megkezdett jövő egyvelegében képviselik a múlt- vagy jelenbeli Mostot. Siegfried Kracauer korábban szintén ilyen nézetnek adott hangot,

¹² Uo., 609.

¹³ Uo., 609–610.

¹⁴ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984), 184–190.

¹⁵ Paul RICŒUR, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen BLAMEY and David PELLAUER (Chicago: University of Chicago Press, 2004), 378–379, 382, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226713465.001.0001>.

¹⁶ KOSELLECK, „Történelem, történetek...”, 150.

mondván: „valamely történelmi időszakot az események olyan keveredéseként kell elképzelnünk, ahol az események a saját időtartamuk változatos pontjain kapcsolódnak egybe más eseményekkel”.¹⁷ Nála azonban nem csupán a „még kéznél lévő múltrol” van szó, mint Heideggernél, hanem a már kéznél lévő jövőről is, leginkább pedig arról, hogy a továbbélő múlt és a már megkezdett jövő egyidejűleg fejt ki hatását a mindenkori Mostban. Ezen a gondolati úton elindulva akár meg is haladható Heidegger felvilágosító erejű történetiségfogalma, amely elsőként helyezte a történetiség kategóriáját az idő ontológiai talapzatára.

Létezik-e egyáltalán a Most, és az miféle?

A „nem-egyidejűségek egyidejűsége” címen forgalmazott tétel sugalmazása szerint a mindenkori Most telítve van történetiséggel. Ez így nyomban napirendre tűzi a kérdést, miért van vagy lehet különös jelentősége életünkben az időbeliség ontológiai fogalmával alátámasztott történetiségnek. Például azért, mert ezáltal a modernitás mint cél (teleológia) és mint folyamat (evolúció, progresszió) zavartalan érvényesüléséhez fűzött várakozások és értékelések (normák) helytállósága is nyomban kétséggé tehető. Könnyen belátható ugyanis, hogy csak akkor beszélhetünk „féloldalas fejlődés”-ről, elmaradottságról, az útfüggőség terminusával leírt „különút”-ról (*Sonderweg*), vagy fejletlenségről, ha a Most olyan fogalmával operálunk, amelyből teljességgel hiányzik a történetiség lehetősége, és ami benne erre utal, az zavaró tényezőt jelent. A Most-nak ez a fogalma tünteti fel diszfunkcionálisnak a történetiség jelenbeliségét, és teszi lehetővé, hogy a visszatérés (*revival*) és a ciklikusság képzetével éljünk annak magyarázata során.

Hadd említsek meg itt néhány, erre a gondolkodásmódra jellemző pregnáns példát, mellyel meglehetősen gyakorta találkozhatunk, és ezért nem is köthetjük kizárólag valamely konkrét gondolkodási stílushoz vagy világnézethez. Szekfű Gyula neobarokk társadalmat vizionált a Horthy-kor kapcsán a *Három nemzedék* újabb kiadásaiiban, amit a szerző az első világháború utáni Nyugattal állított szembe, ahol úgy mond

a modern emberek és nemzetek nem hajlandók többé építkezéseikben idegen, régmúlt korszakok mintáit másolni, mivel rájöttek végre, hogy szellemük gyökeresen más, mint a barokk, renaissance, gótikus, román embereké, akik azért szültek nagy művészi alkotásokat, mert saját lelküket akarták azokban kifejezésre juttatni.¹⁸

¹⁷ Sigfried KRACAUER, „Time and History”, *History and Theory* 6 *History and the Concept of Time* (1966): 65–78, 68, <https://doi.org/10.2307/2504252>.

¹⁸ SZEKFI Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940), 411.

A Trianon után hatalomra jutott korosztály, az úgynevezett negyedik nemzedék, Szekfű szerint, nem csupán a 19. század eklektikus historizmusát, hanem kimondottan a 18. századi barokk világlátását és ízlését elevenítette fel merő anakronizmusként. S mi benne a specifikusan új?

A [Trianon utáni] neobarokk lényegesen eltér a XVIII. századi magyar barokktól, ami természetes is, hiszen attól gyökeresen különböző alapokon jött létre. Az új képződményben van valami ressentiment-féle, mely a forradalmak népbarát frazeológiája reakciójaként fordul el a szegény embertől, s még ha számára akar is alkotni, akkor is a barokk úri, nagybírói formáiban teszi azt.¹⁹

Szekfű kritikával illeti ezt a fajta ismétlődést, mondván, egy olyan letűnt történelmi korszak ethoszát, erkölcsét és szellemét hozza vissza, amely az úriság valamikori világának megfelelően az „úri gondolkodást mint nemzeti mintaképet” árasztja magából. Jóllehet, historikusunk egyébként nagyon közel érezte magát a valamikori barokk korhoz, amikor nem a jelen adottságaként (a jelenben újra felbukkanó múltként) szemlélte azt.²⁰ Eljárását bizvást tekinthetjük a történelem allegorizálásának, az allegória metafizikai (és nem pragmatikus) céllal történő történetírói hasznosításának.²¹

Ehhez hasonló gondolkodási mechanizmusra lelünk akkor is, amikor Marczali Henrik valamikori gondolati alapvetése nyomán,²² a rendiség továbbéléséről vagy annak az újbóli visszatéréséről esik szó egy sor társadalomstrukturális jelenség kapcsán; olyasmikről tehát, amiknek – bizonyos elméleti és politikai elgondolások szerint – semmi helye sincs a Most, a mindenkori jelen társadalmában. Ezt a kifejezetten normatív beállítottságú gondolkodásmódot példázza a hazai szociológiai gondolkodás, kezdve Jászi Oszkárral, folytatva Erdei Ferencsel, Márkus Istvánnal vagy Hankiss Elemérral, egészen a nemrég elhunyt Vitézy Ivánig.²³ Megjegyzem:

¹⁹ Uo.

²⁰ Vö. DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és ideológus* (Pozsony Kalligram Kiadó, 2015), 317.

²¹ Peter BURKE, „History as Allegory”, *Revista de literatura hispánica* 1, 45. sz. (1997): 337–351, különösen: 340–348.

²² MARCZALI Henrik, „Társadalmunk történelmi fejlődése gazdasági alapon”, *Budapesti Szemle* 158, 448–450. sz. (1914): 1–23; 180–192; 343–354. Lásd különösen a második és harmadik közleményt: 180–192; 343–354.

²³ JÁSZI Oszkár, *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, ford. ZINNER Judit (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 305–316; ERDEI Ferenc, „A magyar társadalom a két háború között”, in GYÁNI Gábor, szerk., *Magyarország társadalmi története II. 1920–1944: Szöveggyűjtemény*, 43–99 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000); MÁRKUS István, *Kifelé a feudalizmusból* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1971) 5–19; HANKISS Elemér, „»Második társadalom«? Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságtartomány leírására”, *Valóság* 11. sz. (1984): 25–44, különösen: 28; HANKISS Elemér, *Diagnózisok* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 58; VITÉZY Iván, *A feudalizmus tovább-*

határozott politikai ideál és norma munkál minden ilyen megközelítés mélyén, lévén hogy a történetiség, az azt képviselő mintázatok és cselekvési módok Most-beli jelenléte elválaszthatatlan a politikai doktrínák nem ritka polarizálódásától. Ennek eredményeként kerül egymással szembe a múlt megőrzésére nagy súlyt helyező konzervativizmus a tovább élő múlt legyűrésére törekvő progresszióval, mely utóbbi éppúgy lehet liberalizmus, mint szocializmus. A történetiség eme ontológiájához fűződő értékelő beállítottság így és ezáltal szabja meg a jelenbeli, valamint a jövőre vonatkozó politikai célkitűzéseket és elvárásokat. A hatalom által dédelgetett és eszközként használt időképzetek kérdéseire még visszatérünk.

Az időtartam értelmében vett történetiség analitikus fogalma nélkül el sem igen képzelhető korszakolás, periodizáció, ami kifejezett történetírói kényszer. A korszakfogalmak mindegyikében homogén tartalmi kritériumokhoz kötik az események és folyamatok időbeli lehatároltságát, habár a bennük előforduló események és folyamatok önnön időbeliségei nem feleltethetők meg maradéktalanul valamely korszak kezdetének és végének. Így válhatnak végül deviánssá, más szóval történetivé (avít-tá és struktúraidegenné) a jelen bizonyos alkotóelemei.

Továbbgondolva az iménti megállapítást, pontosabban is meghatározható múlt, jelen, és jövő fogalmainak az ismeretelméleti helye és értelme. A múlt, a jelen és a jövő mint afféle időjelző markerek a legkevésbé sem öröktől adottak, csupán a felvilágosodás nyomán a 18. században honosodtak meg *főnév gyanánt*, mint időbeli kiterjedést kifejező terminusok. Akkor került erre sor, amikor az üres, valamint a tartalmas (*embodied*) idő képzete még egymással párhuzamosan hatott a kor mérvadó gondolkodóinál. Az üres idő fogalmát Isaac Newton (1643–1727) és tanítványa, Samuel Clarke (1675–1729) hirdette, azt fejezve ki vele, hogy az idő objektív mennyiségi paramétere az események közötti távolságot jelöli, hogy elhelyezze őket a naptári rendben. Vitapartnerük Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) volt, aki ezzel szemben ahhoz ragaszkodott, hogy az idő nem az események (a dolgok) közötti távolságot, hanem a közöttük fennálló kapcsolatok érvényességét mutatja meg számunkra. Mi tagolja Leibniz szerint az időt? Nem más, mint a dolgok összetartozása, azonossága, hasonlósága vagy a különbözőségük. Ez tömören a monádok tana is egyúttal. A matematikai vagyis a tisztán lineáris időnek, és a tartalmas, az organikus időnek ez a két egymással rivalizáló fogalma bújlik meg a múlt, a jelen és a jövő mint időtartam (időbeli kiterjedés) lehetséges elképzeléseinek a mélyén is.²⁴ Valójában egyedül az idő leibnizi felfogása ad rá módot, hogy egy bizonyos időbeliséget, mint időtartamot *par excellence* történeti entitásnak lehessen tekinteni. A történeti-

élése a mai Magyarországon (Budapest: Kossuth Kiadó, 2014). Hozzáteszem: az amerikai politológus Andrew C. Janos is a korporativizmus (egyfajta modern kori rendiség) kontinuitását teszi meg mesterelbeszélése gondolati vezérfonalának. Andrew C. JANOS, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1982).

²⁴ Lucian HÖLSCHER, „Time Gardens: Historical Concepts in Modern Historiography”, *History and Theory* 53, 4. sz. (2014): 577–591, 582–584, <https://doi.org/10.1111/hith.10732>.

séget kifejező időtartam a fogalom ily értelmében képezheti csupán a történelmi periodizáció biztos kiindulópontját. A történelmi korszakolás során ugyanis a történész önnön időbeliségükben azonosítja és definiálja az egyes történelmi eseményeket és folyamatokat, és majd csupán ennek révén tehet ilyen és hasonló kijelentéseket, mint amit most François Hartogtól idézek: „Vajon nem tételezhetnénk-e fel, hogy a történetiség modern rendje e két szimbolikus dátum, 1789 és 1989 között helyezhető el?”²⁵ Ezzel egyszersmind az olyasfajta osztályozás előtt is megnyílik az út, amelyet a kolligációs fogalmak kínálnak. Kolligáción azt a fajta, a történetírói historizmus részéről végrehajtott fogalmi általánosítást értjük, amely úgy és azáltal biztosítja a lineáris történelmi időben szétszóródó tények rendszeres elbeszélésbe foglalását, hogy egymástól elváló időkategóriákat vezet be (feudalizmus, humanizmus, reneszánsz, barokk, romantika, historizmus, kapitalizmus). Kolligálás nélkül a történelem könnyen a káosz képét öltené magára.²⁶

A 20. századi történetírás újat hozott, midőn dekonstruálta a történelmi idő üres fogalmát. Ezt a tettet Fernand Braudel hajtotta végre, elkülönítve egymástól az *eseményidőt*, a *konjunkturális időt* és a *hosszú időtartamot*, a *longue durée*.²⁷ A történetiséget Braudel – kimondatlanul is – a nem eseményidőhöz kötött mivoltában határozta meg, feltételezve, hogy egyes-egyedül a struktúrák ideje felel meg a történetiség saját időbeliségének; ezek tartama haladja meg ugyanis a múlt, a jelen és a jövő feltételezett határait. Ezek után is kérdés marad azonban, hogy hol húzódnak teljesen ezek a határok és léteznek-e egyáltalán univerzális határvonalak, amelyek minden további nélkül elkülönítik egymástól a múltat, a jelent és a jövőt. Múlt és jelen elválasztását – Koselleck szerint – a „nyeregidő” (*Sattelzeit*) 18. század végi tudatosítása teszi először lehetővé.²⁸ Manapság viszont érzékelhetően túlburjánzik a kollektív emlékezet, ráadásul módfelett teret nyert az úgynevezett kortörténetírás is.²⁹ Mi kezeskedhet vajon ilyen körülmények között azért, hogy meghúzható legyen a jelent a múlttól egyértelműen elválasztó temporális határ, amikor oly mértékben átítatja a közelmúltból való történészi gondolkodást a nemzedéki emlékezet (amire egyébként már Ricœur is utalt)? Ez a probléma a holokauszt és a modern kori dik-

²⁵ François HARTOG, *A történetiség rendjei: Prezentizmus és időtapasztalat*, ford. LAKATOS Ágnes (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2006), 106.

²⁶ William WALSH, „Kolligációs fogalmak a történettudományban”, [f. n.] in GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás, szerk., *Történetelmélet II.* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 767–781; C. Behan McCULLAGH, *The Logic of History: Putting Postmodernism in Perspective* (London: Routledge, 2004), 125–132; Anssi HALMESVIRTA, „W. H. Walsh's Idea of Colligation Reconsidered”, *J@rgonia* 18, 35. sz. (2020): 75–89.

²⁷ Fernand BRAUDEL, „A történelem és a társadalomtudományok: A hosszú időtartam”, [f. n.] in BENDA Gyula és SZEKERES András, szerk., *Az Annales: A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, 163–192 (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2007).

²⁸ Reinhart KOSELLECK, „»Újkor«: Modern mozgásfogalmak szemantikájáról”, in KOSELLECK, *Elmúlt jövő*, 345–400.

²⁹ GYÁNI Gábor, *A történelmi tudás* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 244, 354–370.

tatúrák eszmei-gondolati történetisége kapcsán vált különösen szembetűnővé. Az eredmény, hogy ennek során óhatatlanul egybemosódik a jelen és a (közel)múlt világa. Vagy: hol húzódik a határ múlt és jelen között, amikor a kortörténetírás saját jelenünk történeti feldolgozásával kezd el foglalatoskodni, egy olyan múltat firtatva, amely közel sincs kellő időbeli távolságban a historikustól, ahogy azt a *sine ira et studio* elve előírná számára?³⁰

Braudel időfogalma, amelyet – rajta kívül – kevesen ültettek át a tényleges történetírói gyakorlatba, számos további problémát is magában rejt még. Az egyik: a történelem idejének effajta dekonstrukciója folytán szétesik a történelem szinguláris fogalma. Ha a történelem három, egymástól elkülönülő, és szigorúan önmagába zárt időkapszula szerint tagolódik, mi tartja akkor össze, és mitől alkot mégis valamiféle egységet? Állítólag a *longue durée* módjára ható struktúrák nyújtanak erre garanciát, s nem a rövidebb lefutású történeti idővel arányos jelenségek, amilyenek akár a konjunktúraciklusok is – sugallja Braudel többnyire implicite, olykor viszont nyíltan is kimondva.³¹ Ez az álláspont azonban kikezdzhető. Egy ily mértékben determinisztikus (strukturálista alapozású) felfogás³² kategorikusan kizárja, hogy feltételezhessük a különféle időbeliségeket képviselő történelmi képződmények közötti lazább és rugalmasabb viszonylatokat, a különböző szintek egybefonódását és interakcióját. A történelem braudeli víziója nyomán a múlt egy folytonosan ható kényszerítő erő megnyilvánulásaként tárul a szemünk elé, és nem olyasvalamiként, mint amit a mindenkori jelen cselekvő ágensei (is) formálnak az adott történelmi és jelenbeli feltételek között.³³ Ha viszont számolunk ez utóbbival is, akkor a törések, a szakadások, az újrakezdések jelentősége szintén a maga helyére kerül(het).³⁴

³⁰ BÓDY Zsombor, „Az önmagára irányuló tekintet: Van-e jelenkortörténet, és ha nincs, mi az?”, *Századok* 6. sz. (2020): 1293–1316; ALLAN MEGILL, *Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice* (Chicago: University of Chicago Press, 2007), 41–59; GABRIELLE M. SPIEGEL, „Memory and History: Liturgical Time and Historical Time”, *History and Theory* 41 (2002): 149–162, <https://doi.org/10.1111/0018-2656.00196>.

³¹ Vö. „Egyes hosszú életű struktúrák nemzedékek végtelen sora számára válnak szilárd elemekké: eltorlaszolják a történelmet, gátolják, ennél fogva irányítják folyását. Más struktúrák gyorsabban szétmállanak. De valamennyi egyszerre támasz és akadály is.” (BRAUDEL, „A történelem és a társadalomtudományok”, 169.)

³² Ezt a vonását emeli ki, egyebek közt, Jean-Yves Grenier is. CZOCH GÁBOR és SONKOLY GÁBOR, „A »hosszú időtartam« új értelmezése: Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével”, *Aetas* 1–2. sz. (1991): 306–311. Továbbá: Jean-Yves GRENIER és Bernard LEPELLET, „A kísérletezés szerepe a történettudományban C.-E. Labrousse kapcsán”, ford. NÉMETH Orsolya, in BENDA és SZEKERES, *Az Annales*, 193–221.

³³ Vö. CZOCH GÁBOR, „A »longue durée« körüli viták: A történeti idő megközelítésének változásai az *Annales* folyóirat körében”, in HALMOS Károly et al, szerk., *A felhalmozás míve: Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*, 517–527 (Budapest: Századvég Kiadó, 2009), különösen: 523–527.

³⁴ Olivia HARRIS, „Braudel: Historical Time and the Horror of Discontinuity”, *History Workshop Journal* 57 (2004): 161–174, <https://doi.org/10.1093/hwj/57.1.161>.

Külön, itt nem vizsgálható kérdés, hogy mi készítette Braudelt az esemény(idő) leértékelésére. Talán saját (traumatikus) történelmi tapasztalatai motiválták őt ebben, legalábbis egy megjegyzése erre utal.

Jómagam zord fogságom idején sokat küzdöttem azért, hogy megszabaduljak e nehéz esztendőök (1940–45) krónikájától. *Az események és az események idejének visszautasítása* akkor annyit jelentett, mint kívül helyezkedni egy védett pontra, mint kicsit messziről nézni az eseményeket, hogy jobban lehessen őket megítélni, és ne kelljen túl komolyan venni őket.³⁵

Gondolatmenetünk tanúsága szerint az időbeli sokrétűségnek (*multiple times*) a történetírói historizmust, és valamiképpen még a struktúraorientált történetírást is átható kategorikus tagadása, ami a homogenizálásban, a lineáris történetmesélésben és a teleologizálásban ölt látható alakot, idővel átadhatja a helyét egy olyan történetírásnak, amely az eltérő történelmi idősíkok „szinkronizálásának” másféle módozatait kívánja kikísérletezni. Amikor dominánssá lesz a jelenléttudat, a prezentizmus tudata, ahogy François Hartog állítja a mai fejlett nyugati világról szólva, akkor a kollektív emlékezetben tartott múlt, valamint az örökség (*patrimoine*) fogalmi szerint való történelem képzete kezdi felváltani a történészek eddigi (nemzeti) történelmi konstrukcióját. Ez ugyanis több eséllyel kecsegtet azt illetően, hogy áthidalható a múlt és a jelen közt tátongó szakadék és akár még a jövő irányába is meg lehet találni így az utat. S a történelmi tudat ezzel változatlanul képes identitást biztosítani a posztmodern kor embere számára.³⁶ Úgy is ki lehet azonban küszöbölni a szinkronizálás korábbi módjait, hogy igyekszünk feltárni: milyen diszkurzív eszközök latba vetésével folyt az utóbbi néhány száz évben az egymással nem egyidejű történetiségek kiiktatása azért, hogy megeremtdjék a történelem egységes (homogén, lineáris és teleologikus) fogalmi rendje.³⁷

Ha viszont teljességgel magunkévá tesszük Koselleck tanítását, miszerint a mindenkori Most legfőbb attribútuma a különidejűségek egyidejűsége, a nem szinkronitás (*Ungleichzeitigkeit*) mindenkori állapota, akkor egyszerűen szakítunk a történelem szokásos normatív szemléletével és megítélésével. Ennek a szemléletváltásnak a megerősítéséül szolgálhat az is, hogy a temporalitás, a történetiség hatalmi kezelése és értelmezése olykor szintúgy ellentmond a „fejlődés”, a modernizációnak megfeleltetett lineáris időbeliség rigorózus követelményének. A témát szemléletesen

³⁵ Braudel, A történelem és a társadalomtudományok, 187, kiemelés tőlem – Gy. G. Történészünk német fogságban élt ezekben az években. A megjegyzést kommentálja: Christopher CLARK, *Idő és hatalom: Történelemvíziók a német politikában, a harmincéves háborútól a Harmadik Birodalomig*, ford. BABARCZY Eszter és JOÓB Kristóf (Budapest: Osiris–MCC, 2021), 289.

³⁶ HARTOG, A történetiség rendjei, 103–184.

³⁷ Helge JORDHEIM, „Introduction: Multiple Times and the Work of Synchronization”, *History and Theory* 53, 4. sz. (2014): 498–518, <https://doi.org/10.1111/hith.10728>.

bemutató könyvében Christopher Clark rámutat: „a hatalom [...rendszerint] meggyűri a temporalitást, a szuverenításra igényt tartók kisajátítják a historicitást, s e folyamat irányulhat tudatosan, vagy akár agresszív módon is az ellenfél másféle historicitása ellen.”³⁸ Mindez arra vall, teszi hozzá a szerző, „hogya a társadalmi modernizáció és a historicitási rezsimek közti viszony bonyolultabb, mint egy egyszerű szembeállítás sugallja a premodern és a modern temporalitás között”.³⁹

*

A történeti idő lineáris képzete, és az evolúciót kifejező történetiség vele szorosan összefonódó elve a történetírói historizmussal vert gyökeret, hogy idővel rendíthetetlen tudományos kánonná váljon Európa-, sőt világszerte. Ennek az időtudatnak és történetiségfogalomnak a heves bírálatával lép fel újabban a történelem posztkoloniális szemléletmódja, amelynek hangoztatói vitatják egy olyan történeti gondolkodás univerzális érvényességét, amely a modern (a 18. század utáni) európai időtudat kívánalmaihoz igazodva kívánja abszolutizálni a történelem folyásának egyetemességét és lineáris folytonosságát. Mindez így együtt, vallják ezek a kritikusok, az időbeli szinkronitás azon történeti képzetének felel meg csupán, amely különösen alkalmas a fejlődés fogalmával operáló teleologikus történelem tudományosként tálalt elbeszélésére. A nem a modern európai időtudatot megszólaltató posztkoloniális történészek elutasítják a történetiségnek ezt az önmagukba zárt időkategóriákhoz hozzárendelt fogalmát; amit szembeállítanak vele, az nem más, mint a gyarmati sorban élt népekre és társadalmakra jellemző hibriditás, ambivalencia és heterogenitás, amit az európai történeti tudat rendszerint a történetiség kiküszöbölendő kivételességének szokott minősíteni.⁴⁰ Kritikájuknak az európai történetírásra gyakorolt hatása nyomán⁴¹ egyre kevésbé tekinthetünk ma már a saját múltbeli világunkon belül fellelt torlódott szerkezetek történetiségére rendkívüli fejleményként és pusztán anomáliaként. De ez már egy másik, egy még ezután megírandó történet.

³⁸ CLARK, *Idő és hatalom*, 286.

³⁹ Uo., 287.

⁴⁰ Dipesh CHAKRABARTY, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2000); Homi K. BHABHA, „DisszeMINÁCIÓ: A modern nemzet ideje és határai”, ford. SÁRI László, in N. KOVÁCS Tímea, vál., *Narratívák 3.: A kultúra narratívái*, 85–118 (Budapest: Kijarat Kiadó, 1999).

⁴¹ Berber BEVERNAGE and Chris LORENZ, „Breaking up Time: Negotiating the Borders between Present, Past and Future”, *Storia della Storiografia* 63, 1. sz. (2013): 47–66, 40, <https://doi.org/10.13109/9783666310461>.